

NEMATOMA
SOVIETMEČIO
VISUOMENĖ

N E M A T O M A
S O V I E T M E Č I O
V I S U O M E N Ę

Mokslinė redaktorė
A I N Ę R A M O N A I T Ę

NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI
2015

UDK 316.3(474.5)
Ne91

Knyga parengta įgyvendinant projektą „Nematoma sovietmečio Lietuvos visuomenė: neformaliųjų sisteminių ir nesisteminių tinklų skirties peržiūra“ (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-053), finansuojamą Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę

Recenzentai:

Prof. habil. dr. Zenonas Norkus (Vilniaus universitetas)

Doc. dr. Arūnas Streikus (Lietuvių katalikų mokslo akademija)

Doc. dr. Liutauras Kraniauskas (Klaipėdos universitetas)

Mokslinė redaktorė AINĖ RAMONAITĖ

Specialusis redaktorius NERIJUS ŠEPETYS

Redaktorius MIKAS VAICEKAUSKAS

Ikonografe MINGAILĖ JURKUTĖ

Dailininkės VIOLETA BOSKAITĖ, DAINĖ GALINIENĖ

Fotografijos – Silvija Kurienė, Romualdas Trachimas, Gitenis Umbrasas, Rasa Pakalkienė, Linas Jakštonis, Gintas Unguraitis, Antanas Gudelis, Tadas Šidiškis, Aloyzas Stasiulevičius, Vytautas Daraškevičius, Loreta ir Alfonsas Vinclovai, Alė Počiulpaitė, Eugenija Mažeikienė, Gerarda Šuliauskaitė SJE, Antanas Jurkus, Lietuvos centrinis valstybės archyvas

© Vilniaus universitetas, 2015

© VŠĮ „Naujasis Židinys-Aidai“, 2015

© Saulius Grybkauskas, Jūratė Kavaliauskaitė, Valdemaras Klumbys, Rytė Kukulskytė, Ainė Ramonaitė, Rūta Žiliukaitė, 2015

© Violeta Boskaitė, Dainė Galinienė, 2015

© Silvija Kurienė, Romualdas Trachimas, Gitenis Umbrasas, Rasa Pakalkienė, Gintas Unguraitis, Antanas Gudelis, Tadas Šidiškis, Aloyzas Stasiulevičius, Vytautas Daraškevičius, Loreta ir Alfonsas Vinclovai, Alė Počiulpaitė, Eugenija Mažeikienė, Gerarda Šuliauskaitė SJE, Antanas Jurkus, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, 2015

ISBN 978-609-8163-01-8

TURINYS

Pratarmė	7
Įvadas: Nematomos sovietmečio visuomenės paradoksai (<i>Ainė Ramonaitė</i>)	8
(NE)SOVIETIŠKUMO RIBOS IR PAVIDALAI	
	29
1. Būti nesovietiniam sovietinėje tikrovėje? (<i>Ainė Ramonaitė</i> , <i>Jūratė Kavaliauskaitė</i>)	31
2. Autentiškumo eksperimentai: Ką reiškė prapulti Vilniaus senamiesčio „Bermudų trikampyje“? (<i>Jūratė Kavaliauskaitė</i>)	62
3. Veikti atvirai ir būti nematomam? Kamufliazinio veikimo taktikos (<i>Ainė Ramonaitė</i>)	105
4. Ekonominis „nepaklusnumas“? Blatas ir kitos neformalios ekonominės praktikos (<i>Rūta Žiliukaitė</i>)	128
NESISTEMINIO VEIKSMO STRUKTŪRINĖS PRIELAIDOS	
	155
5. Slaptųjų tinklų topografija. savilaidos sėkmės sociologinės prielaidos (<i>Ainė Ramonaitė</i> , <i>Rytė Kukulskytė</i> , <i>Valdemaras Klumbys</i>)	157
6. Viešos nepaklusnumo demonstracijos: Etnokultūrinio sąjūdžio mobilizacinė galia (<i>Ainė Ramonaitė</i>)	195
7. Nuo privačių pokalbių prie viešo veikimo: „Garažų istorija“ (1977–1978) (<i>Valdemaras Klumbys</i>)	218
NEFORMALŪS TINKLAI SISTEMOS VIDUJE	
	245
8. Lietuviškosios nomenklatūros tinklai ir partikuliarizmas prie Petro Griškevičiaus (1974–1987) (<i>Saulius Grybkauskas</i>)	247

9. Nomenklatūrininkų medžioklės būrelis: Neformalaus tinklo galia (<i>Saulius Grybkauskas</i>)	300
10. Kaip pažintys virsta ekonominiu kapitalu: Blato tinklų struktūrinės charakteristikos (<i>Rūta Žiliukaitė</i>)	325
Išvados. Pragaištingoji ar išganingoji bendrystė? (<i>Ainė Ramonaitė</i>)	352
Summary	370
Iliustracijų sąrašas	372
Asmenvardžių rodyklė	378

PRATARMĖ

Ši knyga gimė iš siekio pažinti mūsų visuomenės atmintyje dar labai gyvą, tačiau sunkiai suprantamą laiką, atverti „nematomą“ gyvenimo sovietmečiu pusę su gausybe paslėptų, nepastebėtų, nutylėtų, iki šiol neįvertintų, tačiau nepaprastai įdomių ir svarbių reiškinių. Knygos sumanymas nebūtų buvęs įgyvendintas be Lietuvos mokslo tarybos paramos tyrimo projektui „Nematoma sovietmečio Lietuvos visuomenė: neformaliųjų sisteminių ir nesisteminių tinklų skirties peržiūra“.

Už tai, kad ši knyga pasirodė, visų pirma reiškiamo nuoširdžią padėką čia analizuojamų reiškinių dalyviams ir liudytojams, atvėrusiems savo gyvenimo patirtis. Knygoje panaudoti keli šimtai šio ir ankstesnių projektų metu darytų interviu, trukdavusių kai kada net po septynias ar devynias valandas. Tikimės ne-nuvilti jų lūkesčių. Už nuotraukas ir kitą archyvinę medžiagą esame labai dėkingi Silvijai Kurienei, Romualdui Trachimui, Giteniui Umbrasui, Rasai Pakalkienei, Linui Jakštoniui, Gintui Unguraičiui, Antanui Gudeliui, Tadui Šidiškiui, Aloyzui Stasiulevičiui, Vytautui Daraškevičiui, Loretai ir Alfonsui Vinclovams, Alei Počiulpaitei, Eugenijai Mažeikienei, Gerardai Šuliauskaitei SJE, Antanui Jurkui ir Lietuvos centriniam valstybės archyvu.

Interviu tekstus analizei ir Nematomos sovietmečio visuomenės archyvui parengė projekto bendradarbės Jogilė Ulinskaitė ir Vilma Bukaitė, imant interviu ir išrašant juos prisidėjo nemažai Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų studentų. Už galimybę pasinaudoti anksčiau darytais interviu dėkojame Aurimui Šukiui ir „Sąjūdžio fenomenas: pilietinio judėjimo tinklaveikos studija“ bendradarbiams. Už milžinišką pagalbą projekto metu įveikinėjant biurokratinės kliūtis esame dėkingi Viliui Mačkiniui ir Gintarei Grimžienei.

Labai dėkojame ir visai entuziastingai bei kūrybiškai *Naujojo Židinio-Aidu* leidyklos komandai, o ypač tekstą redagavusiam Nerijui Šepečiui, kuris buvo ne tik kalbos tvarkytojas, bet kartu ir reiklus kritikas, įžvalgus patarėjas ir draugiškas pagalbinkas. Už vertingas pastabas ir patarimus tariame ačiū knygos recenzentams Liutaurui Kraniauskui, Arūnui Streikui ir Zenonui Norkui, prisiimdami visą atsakomybę už likusius trūkumus ar klaidas.

Autoriai

ĮVADAS: NEMATOMOS SOVIETMEČIO VISUOMENĖS PARADOKSAI

Ainė Ramonaitė

Praėjo jau 25 metai nuo sovietinio režimo žlugimo, tačiau vis dar tebevadiname save posovietine visuomene. Tikras ar tariamas sovietinis paveldas, regis, tebepersekioja mus visur – ne tik parduotuvėse „tarybinių dešrelių“ pavidalu, nesibaigiančiose diskusijose dėl Žaliojo tilto skulptūrų ir kitų atminimo politikos objektų, bet, kaip rodo politinių nuostatų ir elgesio¹, socialinių praktikų², valdžios institucijų³, visuomenės psichologinės sveikatos⁴ tyrimai, prasismelkia į mūsų nuostatas, socialines normas, elgesio praktikas ir kitur.

Tačiau ką iš tiesų reiškia būti po-sovietine visuomene? Kokia gi buvo ta sovietinė visuomenė, kurios tęsiniu jaučiamės esantys, arba, – teisingiau būtų klausti, – kokia visuomenė buvo sovietmečiu? Nors turime daug stereotipinių vaizdinių, savų arba artimųjų atsiminimų, labai nedaug tėra objektyvių žinių, o

¹ Pavyzdžiui: Ainė Ramonaitė, *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*, Vilnius: Versus aureus, 2007; idem (red.), *Kaip renkasi Lietuvos rinkėjai? Idėjos, interesai ir įvaizdžiai politikoje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014; Neringa Klumbytė, *Ethnography of Voting: Nostalgia, Subjectivity, and Popular Politics in Post-Socialist Lithuania*, Dissertation, University of Pittsburgh, 2006; Ieva Petronytė, „Ideologinės visuomenės politinių nuostatų mozaikos Lietuvoje“, *Politologija*, 2013, nr. 4 (72), p. 156–196; Teodora Gaidytė, „Trust: The Notion And Its Transformation In Mature And Post-Communist Democracies“, *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2012, t. 27, p. 35–60 ir daug kitų.

² Pavyzdžiui: Donatas Brandišauskas, „Neformalūs korupciniai santykiai šiandienėje Lietuvoje: Sampratos ir praktikos (bandymai analizuoti blato raidą)“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 15, p. 70–80; Neringa Klumbytė, „The Soviet sausage renaissance“, *American Anthropologist*, 2010, t. 112, nr. 1, p. 22–37 ir kt.

³ Raimundas Kaminskas, Viktorija Marcinkevičienė, „Patrono ir kliento santykių analizė: Klientelizmo sociologiniai bruožai“, *Mokslo taikomieji tyrimai Lietuvos kolegijose*, 2009, nr. 6, p. 115–121; Vitalis Nakrošis, Liutauras Gudžinskas, „Party Patronage and State Politicisation in The Post-Communist Countries of Central and Eastern Europe: A Game Theory Approach“, *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, 2012, t. 5, nr. 2, p. 89–120; Vitalis Nakrošis, „Lietuvos viešojo sektoriaus organizacijų vadovų kaita ir politizacija“, *Politologija* 2014, nr. 2 (74), p. 3–37 ir kt.

⁴ Pavyzdžiui: Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius: Tyto alba, 2008; idem (sud.), *Gyvenimas po lūžio: Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, Vilnius: Eugrimas, 2015.

dar mažiau – aiškaus supratimo, kaip anuomet atrodė mūsų visuomenės socialinis audinys ir koks yra jo tikrasis poveikis šiandienos socialiniams procesams. Regis, sovietmečio visuomenė buvo pilna paradoksų, kurių iki šiol nepavyksta perprasti.

Viena, su kuo sutinka daugelis dabartinių sovietmečio tyrinėtojų, jog to meto visuomenė buvo toli gražu ne tokia, kaip atrodė oficialioje viešojoje erdvėje, ir ne tokia, kokia įsivaizduojama iš totalitarizmo teorijų (esą visuomenė totalitariniuose režimuose buvusi suskaldyta, atomizuota, kad joje vyravęs nuolatinis įtarumas ir tarpusavio nepasitikėjimas⁵). Nukreipę žvilgsnį nuo viešojo visuomenės paveiklo – tvarkingai paraduose žygiuojančių, fabrikuose dirbančių, liaudies ūkį kuriančių tarybinių piliečių – į scenos užkulisius, rasime daugybę reiškinių, kurių lyg ir neturėjo būti į totalinę visuomenės kontrolę pretendavusioje sovietinėje valstybėje.

Pavyzdžiui, šalia centralizuotos ekonomikos funkcionavo „antroji ekonomika“ arba šešėlinė rinka, prekiaujanti vakarietiškomis arba iš oficialiosios ekonomikos „nutekintomis“ prekėmis, neveikiant laisvos rinkos mechanizmui, *blato* ryšiai tapo visuotinai paplitusiu prekių paskirstymo būdu⁶. Šalia cenzūruojamos viešosios erdvės egzistavo paralelinė erdvė su pogrindžio spauda, slaptomis savišvietos mokyklomis, greta viešųjų ideologinių paradų ir švenčių slapta ar pusiau slapta vyko ideologinių ritualų nepaisę renginiai⁷. Pačioje nomenklatūroje svarbūs sprendimai buvo priimami užkulisiniuose neformaliuose susitikimuose medžioklių metu ar privačioje draugijoje, o neformalios elgesio taisyklės ir patronažo tinklai tapo svarbesniais nei formalioji nomenklatūrinė hierarchija⁸. Kitaip tariant, greta oficialiosios sovietinės visuomenės egzistavo kita – nematoma visuomenė.

Tačiau ką tai reiškia? Skirtingi sovietmečio tyrėjai ir teoretikai pateikia labai skirtingus aiškinimus, kaip galėjo atsirasti tokie iš režimo akiračio tariamai ar realiai išsprūdę reiškiniai. Vieni autoriai linkę nematomos visuomenės apraiškas aiškinti kaip režimo totalitarinės ambicijos žlugimą, sovietinės valdžios negebėjimą „suvaldyti“ visuomenės. Kiti traktuoja tai kaip savitą sistemos mutaciją, ne susilpninusią, o kaip tik sustiprinusią ją.

⁵ Šioje knygoje nesigilinama į tyrimus apie tai, kaip sovietmečiu buvo naikinamas visuomenės audinys, kadangi mums rūpi išlikusios ir naujai susikūrusios neformaliosios socialumo formos.

⁶ Pavyzdžiui: Alena Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchanges*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

⁷ Pavyzdžiui: Gordon Skilling, *Samizdat and Independent Society in Central and Eastern Europe*, Columbus: Ohio State University Press, 1989; Matt Killingsworth, *Civil Society in Communist Eastern Europe: Opposition and Dissent in Totalitarian Regimes*, ECPR Press, 2012.

⁸ John P. Willerton, *Patronage and Politics in USSR*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992; Vilius Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: Tarp stagnacijos ir dinamikos. 1968–1988*, Vilnius: LII leidykla, 2011.

Optimistinė interpretacija visus šiuos reiškinius laiko vienokia ar kitokia visuomenės pasipriešinimo režimui forma. Po sėkmingų 1989–1991 m. revoliucijų euforijos imta kalbėti apie paraleliai valstybės struktūroms brendusią pilietinę visuomenę, sugebėjusią iš apačios sugriauti režimo institucijas⁹. Be pagrindžio veiklų prie tokių paralelinių struktūrų dažnai priskiriamas ir šešėlinės ekonomikos veikimas – prekių perpardavinėjimas ir pan.¹⁰ Pritaikant Jameso Scotto „paslėptųjų transkriptų“ (*hidden transcripts*) konceptą¹¹ teigiama, jog sovietmečiu žmonės priešinęsi partinės valstybės prievartai įvairiausiomis „užkulisinėmis“ formomis – anekdotais, „virtuviniiais pokalbiais“, veltėdžiavimu, alkoholio ar narkotikų vartojimu ir kt.¹²

Kiti tyrėjai daugelio neformaliųjų, valstybės oficialiai neleistų praktikų buvimą laiko tiesiog valstybės silpnumo apraiška. Nemažai autorių, ypač Rusijos ir sovietinių Azijos valstybių tyrėjų, mano, jog sovietinį projektą galima įvardyti kaip nepavykusią modernizaciją. Panašiai kaip kolonizuotose trečiojo pasaulio šalyse, taip ir Sovietų Sąjungoje staigi ir dirbtinė modernizacija iš viršaus iš pradžių nesugebėjo, o vėliau gal nebenorėjo iki galo sulaužyti tradicinės visuomenės struktūros, o savitai prisitaikė prie jos ir „palenkė“ savo naudai.

Pavyzdžiui, nagrinėdama Kirgizijos, Uzbekijos, Tadžikijos, Turkmėnijos ir Kazachijos atvejus, Kathleen Collins teigia, kad sovietų valdžia, lygiai kaip ir kolonijinės valdžios Trečiojo pasaulio šalyse, nesugebėjo įveikti šių šalių klaninės visuomenės struktūros. XX a. trečiame dešimtmetyje inkorporavus jas į Sovietų Sąjungą, buvo bandoma suardyti klanines tapatybes, tačiau neformalus pasipriešinimas buvęs pernelyg didelis ir centrinė valdžia tiesiog atsitraukė, iš dalies ignoruodama klanų problemą, iš dalies pasinaudodama klaniniais patronažo ryšiais. Sovietinės institucijos suaugo su buvusia tradicine socialine struktūra, klanai tiesiog išnaudojo sistemą savo labui. Šią struktūrą pabandė

⁹ Pavyzdžiui: Juan J. Linz and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation Southern Europe: South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1996; Gideon Baker, *Civil Society and Democratic Theory: Alternative Voices*, London and New York, 2002.

¹⁰ Pavyzdžiui: Vladimir Shlapentokh, *Public and private life of the Soviet People: Changing Values in post-Stalin Russia*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1989; Elemer Hankiss, „The „Second Society“: Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?“, *Social Research*, 1988, t. 55, nr. 1–2, p. 13–42.

¹¹ James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven: Yale University Press, 1990.

¹² Diskusijų apie pasipriešinimo formas apžvalgą žr. Barbara J. Falk, „Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe An Emerging Historiography“, *East European Politics & Societies*, 2011, t. 25, nr. 2, p. 318–360.

keisti Jurijus Andropovas ir Michailas Gorbačiovas, tačiau sovietiniam režimui žlugus klanai vėl sustiprėjo ir tai praktiškai sužlugdė šių šalių demokratizacijos galimybes¹³.

Rusijos tyrėjai pastebi, jog čia visuomenė nuo seno buvo įpratusi ieškoti būdų, kaip apsisaugoti nuo despotiškos valstybės kaprizų, pasitelkus socialinius ryšius. Rusijoje centralizuotos valstybės sukūrimas nevyko kartu, kaip Vakaruose, su beasmenių institucijų atsiradimu. Todėl vietinės bendruomenės, asmeniniais ryšiais grįstos grupės ir socialiniai tinklai buvo ir atsvara valstybei, ir kartu efektyvus būdas jas valdyti. Nuo senų laikų gyvavusi neformali *krugovaja poruka* – kolektyvinės atsakomybės¹⁴ – institucija padėjo valstybei surinkti mokesčius, armijos rekrutus, valdyti nusikalstamumą¹⁵. Nors šis administracinis mechanizmas buvo panaikintas 1907 m., tačiau sovietmečiu ši institucija išvirto į politinio elito ratuose ir atskirose profesinėse grupėse ypač paplitusį tarpusavio „pridengimą“, padedantį neformaliais būdais pasiekti tikslus ir išvengti bausmių¹⁶. Anot Alionos Ledenevos, po komunizmo žlugimo šis principas veikia kaip pagrindinis korupcijos ir personalinių valdymo tinklų klestėjimo variklis¹⁷.

Paradoksalu, tačiau vienas svarbiausių Rusijos visuomenės bruožų, daugelio tyrėjų akimis, yra didelis tarpasmeninis pasitikėjimas, personalinių ryšių vertinimas ir su juo susijęs „savųjų“ (rus. *свои*) fenomenas¹⁸. Susiformavę kaip savita išeitis iš formalių institucijų nepatikimumo ir neefektyvumo, asmeniniai tarpusavio ryšiai sovietmečiu padėjo gauti deficitinių prekių (vadinamieji *blato* ryšiai) ir apeiti sunkiai įgyvendinamus oficiozinius valstybės institucijų reikalavimus. Be to, socialinius ryšius skatino ir bendrabutinio tipo butų, vadinamųjų

¹³ Kathleen Collins, „The Logic of Clan Politics: Evidence from the Central Asian Trajectories“, *World Politics*, 2004, t. 56, nr. 2, p. 224–261.

¹⁴ *Krugovaja poruka* Rusijoje vadinamas principas, kai kiekvienas grupės narys laikomas atsakingu už visą grupę, o grupė atsakinga už kiekvieno žmogaus veiksmus ir įsipareigojimus; žr. Alena Ledeneva, „The Genealogy of Krugovaja Poruka: Forced Trust as a Feature of Russian Political Culture“, in: Ivana Markova (ed.), *Trust and Democratic Transition in Post Communist Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2004.

¹⁵ Geoffrey Hoskin, „Forms of Social Solidarity in Russia and the Soviet Union“, in: *ibid.*, p. 47–62.

¹⁶ Alena Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchanges*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

¹⁷ Idem, *Can Russia Modernise?: Sistema, Power Networks and Informal Governance*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

¹⁸ Pavyzdžiui: Idem, 1998; Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until it Was no More: The Last Soviet Generation*, Princeton: Princeton University Press, 2006.

„komunalkių“, su bendromis virtuvėmis ir bendrais patogumais kultūra, iš kaimo į miestą persikėlę bendravimo įpročiai ir kt.¹⁹

Žymus Rusijos ir Vidurio Rytų Europos tyrinėtojas Richardas Rose'as teigia, kad tokie Rusijoje išsiplėtoję pažįstamų, „savųjų“ ryšiai reiškia didelius socialinio kapitalo išteklius, kurie padeda visuomenei ir sovietmečiu, ir po komunizmo žlugimo dorotis su socialinėmis problemomis, valstybės institucijų neveiksmingumu ir pan. Anot jo, tai yra būdas padaryti dalykus (*getting things done*) antimodernioje visuomenėje, kurioje neveikia formaliosios institucijos. Tačiau jis pripažįsta, kad tai kartu yra ir kliuvinys šaliai modernizuotis²⁰.

Kai kurie autoriai mano, jog šie neformalieji pažįstamų tinklo ryšiai galėtų tapti pagrindu pilietinei visuomenei Rusijoje formuotis. Jameso Gibsono manymu, asmeniniai tinklai, „virtuviniai rateliai“ ir horizontalieji „savųjų“ tinklai pasižymi svarbiausiomis pilietinei visuomenei reikalingomis savybėmis – tarpusavio pasitikėjimu ir „silpnaisiais ryšiais“, per kuriuos gali skliti ir politinė informacija. Šie ryšiai, jo manymu, kad ir neatstoja formaliųjų organizacijų tinklą, tačiau suteikia viltį, jog pilietinė visuomenė Rusijoje gali susiformuoti²¹. Kiti mokslininkai – priešingai, mano, kad draugystės ir pažįstamų ryšiai organizacijų nekompensuoja²² ar net yra viena pagrindinių kliūčių, stabdančių pilietinių asociacijų augimą pokomunistinėse šalyse, nes žmonėms tiesiog jų nereikia²³.

Kita autorių grupė daug rimčiau traktuoja sovietinio režimo gebėjimą paveikti visuomenę ir mano, kad išsprūdimas iš režimo akiračio tėra iliuzija. Visa, kas galbūt atrodo kaip savarankiško laisvo veikimo, pasipriešinimo režimui apraiškos, yra tiesiog pačios sistemos gebėjimas adaptuotis ir efektyviai veikti – leidžiant ribotą pliuralizmą, sėkmingai suvaldant ir „kanalizuojant“ nepasitenkinimą, sprendžiant iš oficialiosios sistemos nelankstumo kylančias problemas.

Nemažai Lietuvos istorikų ir sovietmečio tyrėjų teigia, kad pasipriešinimo sistemai sovietų Lietuvoje praktiškai nebuvo, išskyrus negausų disidentų ratą ir

¹⁹ Geoffrey Hoskin, „Forms of Social Solidarity in Russia and the Soviet Union“, in: Markova, *op. cit.*, p. 47–62.

²⁰ Richard Rose, „Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia“, in: Partha Dasgupta, Ismail Serageldin (eds.), *Social Capital: A Multi-faceted Perspective*, Washington: The World Bank, 1999, p. 147–171.

²¹ James L. Gibson, „Social Networks, Civil Society, and the Prospects for Consolidating Russia's Democratic Transition“, *American Journal of Political Science*, 2001, t. 44, nr. 1, p. 51–68.

²² Beate Völker, Henk Flap, „Weak Ties as a Liability: The Case of East Germany“, *Rationality and Society*, 2001, t. 13, nr. 4.

²³ Marc M. Howard, *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Katalikų Bažnyčią su tam tikra savo autonomija, išsaugotomis galimybėmis turėti valstybės neapskaitomus finansus ir neformalią švietimo sistemą. Anot šio požiūrio, iš esmės viskas buvo slaptųjų režimo institucijų matoma ir kontroliuojama, tačiau kai kas buvo leidžiama (pvz., įvairios tautiškumo apraiškos): arba dėl to, kad laikoma nepavojingu reiškiniu, arba siekiant dar geriau ir giliau „išsiskverbti“ į visuomenės sąmonę²⁴.

Panašų, nors ir optimistiškiau pateikiamą požiūrį pristato ir žymus rusų kilmės amerikiečių antropologas Alexei'us Yurchakas, įrodinėjantis, kad vėlyvuoju sovietmečiu nejučia įvykęs „išvietinimo“ (*deterritorialisation*) procesas pavertė sovietinės ideologijos turinį tokiu lanksčiu, jog į jį galėjo sutilpti daugybė prieštaringų prasmų. Tačiau nei beprasmius režimo ritualus ignoruojančių ir vienas kitą pridengiančių „savųjų“, nei nesovietinę literatūrą skaitančiųjų, Vakarų literatūra besidominčiųjų būrelių ar nepaklusniųjų Sankt Peterburgo „Saigono“ kavinės lankytojų jis nelinkęs pripažinti alternatyvų diskursą generuojančia kontrpublika (*counterpublic*), laikydamas juos integralia paradoksų pilnos sovietinės sistemos dalimi²⁵.

Pasitelkę Michelio Foucault teoriją, sovietologai postrevizionistai linkę teigti, kad oficialusis diskursas formavo žmonių mąstymą ir tapatybę jiems to net nepastebint, nesvarbu, ar jie jam pritarė, ar priešinosi, nes ir vieni, ir kiti išlieka tame pačiame diskursiniame lauke. Šie autoriai netiki galimybe būti vienokiam viešojoje srityje – scenoje ir kitokiam privačiojoje – užkulisiuose. Net ir disidentai, jų manymu, buvę priklausomi nuo režimo – jie tik reprodukovė ir gausinę dominuojantį sovietinio režimo diskursą²⁶.

Šioje knygoje keliami tezę meta iššūkį ir vienai, ir kitai stovyklai. Anksčiau knygoje *Sąjūdžio ištakų beieškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia* teigėme, jog Sąjūdį sukūrė *nesovietinė* visuomenė – neformali, ne režimo surežisuota, bet „iš apačios“ kylanti bendrystė, savaime besimezgantys nuo režimo akių besislepiančios socialiniai tinklai, kuriuos pavadiname *savaimios visuomenės*

²⁴ Tokios pozicijos iš esmės laikosi Nerija Putinaitė, Arūnas Streikus, pavyzdžiui: Arūnas Streikus, „Lietuvos katalikų pilietinio aktyvumo pavyzdžiai ir ribos XX amžiuje“, in: Mingailė Jurkutė, Nerijus Šepetys (sud.), *Demokratija Lietuvoje: Pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2011, p. 143–150; Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007 ir kt.

²⁵ Yurchak, *op. cit.*

²⁶ Serguei Oushakine, „The Terrifying Mimicry of Samizdat“, *Public Culture*, 2001, t. 13, nr. 2, p. 19–114; Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley: University of California Press 1995 ir kt.

terminu²⁷. Tačiau ne visi *savaimė* iš apačios atsiradę socialiniai tinklai yra nesovietinė visuomenė. Kaip taikliai problemą įvardija Nerijus Šepetys – norint suprasti, kas yra nesovietinė visuomenė, reikia žinoti, kas buvo *sovietinė* visuomenė²⁸, o jos negalima sutapatinti su oficioziniu visuomenės paveikslu.

Šios knygos tikslas yra atrasti skirtį tarp sisteminės ir nesisteminės „nematomos visuomenės“ vėlyvuoju sovietmečiu²⁹, t. y. tų neformaliųjų socialinių tinklų, kurie buvo naudingi sistemai ir ją palaikė, ir tų, kurie oponavo sistemai ir sugėbėjo išsilaikyti nepaisant jos prievartos. Pirmasis knygos uždavinys yra pagrįsti šią skirtį, t. y. parodyti, jog sovietmečiu *buvo įmanoma* nesovietinė visuomenė ir pažvelgti, kokiomis formomis ji galėjo reikštis (post)totalitarinio režimo sąlygomis. Antrasis uždavinys – nustatyti, kuo skiriasi tie tinklai, į kuriuos valdžios institucijos specialiai žiūrėjo „pro pirštus“, nesiekė sukontroliuoti, nes jie buvo naudingi sistemai, nuo tų, kurie sukūrė savaimią visuomenę, turėjusią galios pasipriešinti režimui, – ir kokios galimos šių skirtingų tinklų pasekmės dabartinei „posovietinei“ visuomenei.

Vėlyvojo sovietmečio visuomenės interpretacijos ir tyrimo būdai

Nėra lengvo būdo, kaip prieiti prie mūsų tyrimo objekto – vėlyvojo sovietmečio visuomenės – ir rasti „raktą“, kuris padėtų išspręsti jos užduodamus galvosūkius. Bendras sovietmečio visuomenę „užgriebiančių“ tyrimų laukas labai platus, nes jame susiliečia ne vien istorikų, bet ir antropologų, menotyrininkų, literatūrologų, sociologų, psichologų, politologų, filosofų idėjos ir interesai. Tačiau nedaug yra veikalų, kurie bandytų aprėpti visuminį vaizdą ir jį konceptualizuoti.

Vienas rimčiausių tokių bandymų yra minėtoji paradigmė Yurchako knyga (lietuviškai galima versti *Viskas buvo amžiams, kol nepasibaigė*³⁰), kur bandomas aprėpti platus ir kompleksiškas vėlyvojo sovietmečio gyvenimas – nuo oficiozinių kalbų rašymo, komjaunuoliškos veiklos, iki nepaklusniųjų rokerių,

²⁷ Jūratė Kavaliauskaitė, Ainė Ramonaitė (red.), *Sąjūdžio ištakų beiškant: Nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

²⁸ Nerijus Šepetys, „Apie Sąjūdžio ištakas ir savaimią visuomenę“, *Knygų aidai*, 2012, nr. 3.

²⁹ Kaip ir kiti autoriai, sąlyginėmis vėlyvojo sovietmečio ribomis laikome Brežnevo atėjimą į valdžią 1964 m. Diskusiją apie vėlyvojo sovietmečio sąvoką žr. Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014, p. 22.

³⁰ Yurchak, *op. cit.* Išsamia jo darbų analizę ir kritiką žr. Jūratė Kavaliauskaitė, „Alexei Yurchako politiškumo samprata: Vėlyvojo sovietmečio ar mąstymo apie tai paradoksaus“, *Sociologija: mintis ir veiksmas*, 2014, Nr. 2.

„Saigono“ kavinės lankytojų, politinio humoro. Yurchako knyga remiasi plačiu empiriniu tyrimu, kuriam pasitelkiami įvairūs šaltiniai – asmeniniai dienoraščiai, laiškai, piešiniai, oficialios kalbos, filmai, nuotraukos, laikraščių straipsniai bei jo paties atlikti interviu keliuose Rusijos miestuose (įskaitant ir provincijas). Mažą to, įspūdingo masto lauko tyrimas derinamas su filosofiniu argumentu, pateikiančiu savitą sovietmečio visuomenės paradoksų sprendinį (plačiau žr. šios knygos 1 skyrių). Nenuostabu, jog dauguma vėlesnių sovietmečio tyrinėjimų atsispiria nuo šio veikalo ir plėtoja jo idėjas arba su juo diskutuoja.

Lietuvoje pirmasis ir iki šiol bene svarbiausias veikalas, pabandęs panašiu plačiu mastu užgriebti sovietinę tikrovę ir pateikti savitą jos interpretaciją yra panašiu metu pasirodžiusi Nerijos Putinaitės *Nenutrūkusi styga*³¹. Knygoje nuosekliai netaikomas joks empirinis metodas, tačiau joje giliai ir įvairiapusiškai narstomos (su)gyvenimo su sistema vėlyvuojū sovietmečiu dilemos ir aptariamoms įvairios prisitaikymo ir pasipriešinimo dimensijos nuo *blato* ir kitų išmonių iki sovietinio tautiškumo. Įdomu, jog šioje knygoje, kuri laikoma neototalitaristinės sovietologijos pavyzdžiu³², prieinama prie panašių išvadų kaip ir postrevizionistų veikaluose – jog sovietinė socializacija buvusi praktiškai neišvengiama ir visos dviveidiškos pasipriešinimo praktikos, net maištingumas neišėjo iš sovietinio diskurso ribų. Tačiau knygos gale vis dėlto pateikiama nuoroda į galimą ištrūkimo iš sistemos kelią – „kitokio“ visuomeniškumo steigimą³³.

Būtent kitoks visuomeniškumas tapo centriniu 2011 m. pasirodžiusios knygos *Sąjūdžio ištakų beišskant* tyrimo objektu³⁴. Joje pabandyta kitaip, nei įprasta istorikų diskusijose³⁵, išspręsti prisitaikymo ir pasipriešinimo klausimą, dėmesį sutelkiant į alternatyvias socialines erdves ir konceptualizuojant per savaimios visuomenės sąvoką. Pasitelkus interviu metodą ir tinklų analizės priegą joje buvo atskleistas gerokai spalvingesnis sovietmečio Lietuvos visuomenės vaizdas nei iki tol vaizduota istorikų darbuose – parodytas etnokultūrinio judėjimo, roko sub-

³¹ Putinaitė, *op. cit.* Recenzijas žr. Rasa Baločkaitė, „Nenutrūkusi gija“: Nerijos Putinaitės pasižvalgymai po Pandoros skrynių“, *Sociologija: Mintis ir veiksmai*, 2008, nr. 1, p. 139–145; Dalia Marcinkevičienė, „Nieuželi visio bylo plocho?“ arba kaip vertiname sovietinę istoriją“, *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 2009, t. 74, p. 40–43.

³² Marcinkevičienė, *op. cit.*; Ivanauskas, *op. cit.*

³³ Putinaitė, *op. cit.*, p. 278.

³⁴ Kavaliauskaitė, Ramonaitė, *op. cit.*

³⁵ Pavyzdžiui, Kęstutis Girnius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, nr. 5, p. 264–279; Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009 ir kt.

kultūros, paminklosaugos ir žaliųjų judėjimo, mokslininkų ir menininkų vaidmuo Sąjūdžio gimimo istorijoje. Siekiant aprėpti platų ir menkai tyrinėtą tyrimo lauką, šioje knygoje pritrūko konceptualinio griežtumo ir diskusijos su postrevizionistų argumentais.

Visai kitokį sovietmečio visuomenės poveiklį pateikia Tomas Vaiseta savo *Nuobodulio visuomenėje*³⁶, kur, kitaip nei įprasta istorikų darbuose, žvelgiama ne į politinio ar kultūrinio elito, bet į paprastų žmonių – darbininkų kasdienį gyvenimą, remiantis partinių organizacijų protokolais, liudininkų atsiminimais, laiškais, dienoraščiais ir interviu medžiaga. Vaisetos knygoje, kaip ir postrevizionistų sovietologų darbuose, praktiškai nepaliekama vietos nesovietinei visuomenei, kadangi į sovietinę kasdienybę žvelgiama per socializuojančio ideologinio diskurso prizmę.

Šie paminėti veikalai yra pagrindiniai, su kuriais konceptualiai diskutuojama šioje knygoje, o atskirų temų istoriografinės apžvalgos pateikiamos atskiruose knygos skyriuose. Kaip ir paminėtuose veikaluose šioje knygoje bandomas aprėpti platus neformaliosios sovietmečio visuomenės vaizdas – nuo pogrindžio iki *blato* ir nomenklatūros tinklų – ir pateikiama savita sovietmečio tikrovės interpretacija, kuriai konceptualinį pamatą suteikia „sąryšių sociologijos“ paradigma. Be to, šioje knygoje išeinama į teorinį socialinių tinklų ir socialinio kapitalo lauką, susiejant sovietmetį tyrinėjančių istorikų ir antropologų diskusiją su sociologijos ir politikos mokslų tyrimų erdve.

Sąryšių sociologija

Ši knyga savo prielaidomis, tyrimo logika ir metodologija atsiremia į sąryšių sociologijos (*relational sociology*) paradigmą. Ši pastaraisiais metais neįtikėtina sparčiai kylanti nauja sociologijos paradigma turi galias šaknis, kurios visų pirma sietinos su vieno iš didžiųjų sociologijos klasiko Georgo Simmelio socialine teorija³⁷. Jos idėjiniai pamatai taip pat siejami su sistemų teorija, pragmatizmu, fenomenologija, Norberto Eliaso mokykla ir ypač – socialinių tinklų analizės prieiga³⁸.

Sąryšių sociologijos kontūrai ėmė formuotis paskutinįjį XX a. dešimtmetį vadinamojoje „Niujorko mokykloje“ su Harissonu White'u ir Charlessu Tilly'u

³⁶ Vaiseta, *op. cit.*

³⁷ Žr. Georg Simmel, *Sociologija ir kultūros filosofija: Rinktinė*, Vilnius: Margi raštai, 2007.

³⁸ Riccardo Prandini, „Relational Sociology: A Well-defined Sociological Paradigm or a Challenging 'Relational Turn' in Sociology“, *International Review of Sociology*, 2015, t. 25, nr. 1, p. 1–14.

priešakyje³⁹. Šios mokyklos pagrindinius teiginius suformulavo Mustafa Emirbayeris *Sąryšių sociologijos manifeste* 1997 m.⁴⁰ Tuo pat metu panašios idėjos kristalizavosi ir Europoje. 2011 m. pasirodė net dvi sąryšių sociologijos konceptą įtvirtinančios knygos – Pierpaolo Donati *Relational Sociology*⁴¹ ir Nicco Crossley *Towards Relational Sociology*⁴². Sparčiai augant susidomėjimui, diskusijai apie naujos paradigmos gimimą paskirtas visas 2015 m. žurnalo *International Review of Sociology* numeris.

Centrinis sąryšių sociologijos teiginys – jog socialinio gyvenimo esmę sudaro sąryšiai arba santykiai (*relations*), t. y. tarpusavio sąveikos, kalbėjimasis (*conversation*) ir socialiniai ryšiai. Emirbayerio teigimu, visų pirma reliacionistai oponuoja substancializmui, teigiančiam, jog veikėjai (pavyzdžiui, žmonės) arba struktūros (pavyzdžiui, visuomenės, politinės sistemos ir pan.) yra duotybės – objektyvioji būtis savaime (*self-subsistent entity*). Reliacionizmo šalininkai atmeta mintį, kad tokie „duotieji“ individai ar visuomenės lyg kokie atomai turėtų būti traktuojami kaip pradinis ir esminis sociologinės analizės tyrimo objektas (kaip tai daro racionalaus pasirinkimo atstovai, struktūralistai, statistine „kintamųjų“ analize užsiimančios sociologai). Jų požiūriu, asmuo yra nuolat veikiamas ir formuojamas tarpusavio sąveikos jėgų⁴³. Kaip teigė Georgas Simmelis jau 1908 m.: „Kaip mes esame menkai savarankiški kaip gamtinės būtybės, nes gamtiniai elementai kiaurai cirkuliuoja per mus kaip visiškai nesavarankiškus darinius ir lygybė gamtos dėsnių atžvilgiu mūsų esatį be jokio likučio ištirpdo gryname jų būtinumo vaizdinyje, taip mūsų visuomeninių būtybių gyvenimas mažai sukasi apie kokį nors autonominių centrą, jis akimirka po akimirkos susidaro iš savitarpio santykių su kitais“⁴⁴.

Lygiai taip pat visuomenė, sąryšių sociologijos požiūriu, nėra nei pati sau esybė, nei individų suma. Tai nėra ir erdvė, kurioje reiškiasi santykiai, tai tiesiog *yra* patys santykiai. Visuomenė yra sąveikų suma arba tam tikras sąryšių audinys⁴⁵.

³⁹ Ann Mische, „Relational Sociology, Culture, and Agency“, *The Sage handbook of social network analysis*, 2011, p. 80–97.

⁴⁰ Mustafa Emirbayer, „Manifesto for a Relational Sociology“, *American Journal of Sociology*, 1997, t. 103, nr. 2, p. 287.

⁴¹ Pierpaolo Donati, *Relational Sociology: A New Paradigm for the Social Sciences*, New York: Routledge, 2010.

⁴² Nick Crossley, *Towards Relational Sociology*, New York: Routledge, 2011.

⁴³ Emirbayer, *op. cit.*

⁴⁴ Simmel, *op. cit.*, p. 33.

⁴⁵ Prandini, *op. cit.*, p. 9.

Taigi, kaip matome, sąryšių sociologija peržengia individo – struktūros antinomiją netikėtu būdu: anot šios paradigmos, ir individas, ir visuomenė iš tiesų yra „padaryti“ iš to paties – iš sąryšių⁴⁶. Ir būtent sąryšiai yra tikrasis ir svarbiausias sociologijos tyrimo objektas.

Iš tokios perspektyvos žvelgdami į socialinę tikrovę, turime iš esmės persvarstyti daugelį iki šiol vartotų sociologinių sąvokų. Kaip teigia Nickas Crossley, veikėjai (*actors*) iš tiesų yra sąveikautojai (*inter-actors*), arba veikiantieji santykiuose (*actors-in-relations*)⁴⁷. Galia (*power*) nėra savybė ar nuosavybė, kažkas, ką galima „užimti“ ar „turėti“. Tai yra skirtingose padėtyse esančių veikėjų sąveikos jėgos⁴⁸. Kultūra nėra nei individų nuostatų suma, nei jos artefaktai (pavyzdžiui, meno kūriniai), tai veikiau yra žmonių sąveikose gimę susitarimai dėl gyvenimo formų⁴⁹. Valstybės – tai ekonominių, karinių, politinių sąveikų tinklai, tam tikru istoriniu momentu konsolidavęsi, tačiau niekada nesustingę, o nuolat besikeičiantys⁵⁰.

Nors tokio socialinio pasaulio teorinio vaizdinio užuomazgų galime rasti daugelio socialinės teorijos klasikų darbuose – pradedant Simmeliu, Karlu Marxu, Talcottu Parsonsu, baigiant Foucault ir Pierre'u Bourdieu ar Manuelli Castellsu, tačiau iki šiol šios teorinės prielaidos nesikristalizavo į sociologinę paradigmą, mat nebuvo sugalvota būdo, kaip tirti tą tikrąją socialinio gyvenimo pirminę dalelę – sąryšį arba sąveiką. Tokį būdą pasiūlė socialinių tinklų analizė (STA) – metodologinė prieiga, kilusi iš grafų teorijos ir sociometrijos, kurios pradininkas psichologas Jacobas Moreno sugalvojo sociogramą kaip būdą socialiniams ryšiams atvaizduoti.

STA skiriasi nuo tradicinių socialinių mokslų metodų tuo, kad susitelkia ne į veikėjų savybes (žmonių sociodemografines charakteristikas, nuostatas ir pan.), bet į santykius tarp jų. Į veikėjus čia žvelgiama ne kaip į autonomiškus, o kaip į tarpusavyje susijusius, ir būtent šie ryšiai yra tyrėjų dėmesio centre. Socialinis tinklas čia suprantamas kaip veikėjų ir juos siejančių ryšių rinkinys. Veikėjais arba tinklo mazgais (*nodes*) gali būti ne tik žmonės, bet ir organizacijos, miestai, valstybės ir pan. Ryšiai tarp tinklo mazgų gali būti įvairūs dalykai – draugystė,

⁴⁶ *Ibid.*, p. 3.

⁴⁷ Nick Crossley, „Relational Sociology and Culture: A Preliminary Framework“, *International Review of Sociology*, 2015, t. 25, nr. 1, p. 125.

⁴⁸ Emirbayer, *op. cit.*

⁴⁹ Crossley, 2011, p. 65–85.

⁵⁰ Emirbayer, *op. cit.*

bendradarbiavimas, autoriteto, galios santykiai, informacijos, piniginiai mainai ir kt.⁵¹ Socialinių tinklų duomenims apdoroti yra sukurtos specialios programos (pavyzdžiui, UCINET), leidžiančios ne tik vizualizuoti tinklus, bet ir tirti jų struktūrą, antai apskaičiuoti tinklo tankumą, veikėjų centriškumą ir kt.⁵²

Nors ne visi sąryšių sociologijos atstovai taiko STA, vis dėlto ji laikoma tinkamiausia ir geriausiai išplėtota analitine strategija bei metodu ryšiams ir jų struktūroms tirti. Jau gerokai anksčiau nei išsikristalizavo sąryšių sociologijos paradigma, STA buvo pradėta taikyti įvairiose disciplinose – sociologijoje, politikos, komunikacijos moksluose, vadyboje, psichologijoje ir kitur. Šis metodas plačiai taikomas socialinių sąjūdžių⁵³, slaptųjų organizacijų⁵⁴ tyrimuose. Dalis STA užsiimančių autorių orientuojasi į formaliąją tinklų analizę ir sąmoningai nepaiso ryšių prasminio turinio⁵⁵. Tačiau viena svarbiausių pastarųjų metų tendencijų, paskatinusių ir sąryšių sociologijos atsiradimą, buvo STA ir kultūros sociologijos sąjunga, kurios esminis analizės objektas – prasmų konstravimo procesas⁵⁶.

Sąryšių sociologija tinklus traktuoja kaip komunikacinių sąveikų procesą, taigi tinklų ryšiai ir diskursyviniai procesai yra neatskiriami⁵⁷. Viena vertus, tinklai yra kultūros „inkubatorius“. Juose gimsta inovacijos, formuojasi diskursai, pasaulėvaizdžiai, įvirtinamos prasmės, socialinės tapatybės, normos, disciplinuojančios arba skatinančios tam tikrą elgesį ar įgalinančios kolektyvinį veiksmą. Kita vertus, patys tinklai yra kultūriškai steigiami procesai⁵⁸. Būtent ši kultūros ir tinklų jungtis ypač svarbi mūsų knygos požiūriu.

⁵¹ Apie socialinių tinklų analizę žr. Stanley Wasserman, Katherine Faust, *Social Network Analysis: Methods and Applications*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994; John Scott, *Social Network Analysis*, Los Angeles: Sage, 2012.

⁵² Pavyzdžiui: Stephen P. Borgatti, Martin G. Everett, Jeffrey C. Johnson, *Analyzing Social Networks*, Los Angeles: Sage, 2013.

⁵³ Pavyzdžiui: Mario Diani, Doug McAdam (eds.), *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*, Oxford: Oxford University Press, 2003.

⁵⁴ Malcolm K. Sparrow, „The application of network analysis to criminal intelligence: An assessment of the prospects“, *Social networks*, 1991, t. 13, nr. 3, p. 251–274.

⁵⁵ Žr., pvz., straipsnius socialinių tinklų analizei skirtuose moksliniuose žurnaluose *Connections*, *Social Networks*.

⁵⁶ Žr. Mische, *op. cit.*

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Sophie Mützel, „Networks as Culturally Constituted Processes: A Comparison of Relational Sociology and Actor-network Theory“, *Current Sociology*, 2009, t. 57, nr. 6, p. 871–887.

Tinklų struktūrinės ypatybės ir socialinio kapitalo teorija

Vienas žymiausių politologų, pilietinės visuomenės tyrinėtojų Robertas Putnamas savo 1993 m. knygoje *Kad demokratija veiktų* teigė, jog atsakymas, kodėl vienos visuomenės yra sėkmingos (turtingos, demokratiškos, laimingos), o kitos – ne, glūdi socialiniame kapitale⁵⁹. Šią sąvoką pasiskolinęs iš Bourdieu ir Jameso Colemano, socialiniu kapitalu jis pavadino socialinių organizacijų ypatybes (pasitikėjimą, socialines normas ir socialinius tinklus), kurios gali padidinti visuomenės produktyvumą ir palengvinti kolektyvinio veiksmo problemų sprendimą. Anot Colemano, socialinis kapitalas yra „[kūnytas *santykiuose* [išskirta originale] tarp žmonių“ ir apibrėžiamas per funkciją – gebėjimą kurti vertę⁶⁰.

Esminis klausimas, į kurį iki šiol nėra vieningo ir aiškaus atsakymo – kokios yra tos santykius kuriančios ypatybės. Pats Putnamas manė, jog socialinį kapitalą kuria tik horizontalūs ryšiai, t. y. tarp lygiaverčių, vienodo statuso partnerių, o ne vertikalūs ryšiai tarp valdovo ir pavaldinio. Vertikalūs ryšiai, anot jo, negali palaikyti socialinio pasitikėjimo ir bendradarbiavimo. Taip jis paaiškino, kodėl, pavyzdžiui, mafijos negalime laikyti socialinį kapitalą generuojančia organizacija⁶¹. Hierarchiniais ryšiais galėtume laikyti ir patrono – kliento sąveiką, nepaisant to, kad jų ryšiai paprastai būna grįsti tarpusavio įsipareigojimais ir draugyste, o ne jėga⁶².

Be to, pasitelkdamas Marko S. Granovetterio įžvalgą apie silpnųjų ryšių naudą⁶³, jis paaiškino, kodėl stiprūs giminystės ir artimos draugystės ryšiai veda ne prie pilietinės visuomenės, o prie Edvardo Banfieldo įvardyto „amoralaus šeiminisškumo“ – situacijos, kai žmonės nesugeba pasitikėti vieni kitais ir bendradarbiauti bendros naudos labui, išskyrus artimiausius gimines⁶⁴. Kaip ir klienteliniai ryšiai, pagalba giminėms viešojo gėrio sąskaita iš tiesų yra atsilikusios visuomenės priežastis.

Skirtį tarp silpnųjų ir stipriųjų ryšių Putnamas vėliau perinterpretavo į siejančių (*bonding*) ir jungiančių (*bridging*) socialinių tinklų skirtį, pabrėždamas,

⁵⁹ Robert Putnam, *Kad demokratija veiktų*, Vilnius: Margi raštai, 2001.

⁶⁰ James Coleman, *Socialinės teorijos pagrindai*, Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 272.

⁶¹ Hierarchine organizacija šioje knygoje jis įvardija ir Katalikų Bažnyčią Italijoje, tačiau JAV kontekste Bažnyčios bendruomenės priskiriamos prie pilietinių; žr., pvz.: Robert Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster, 2000.

⁶² James C. Scott, „Patron-client Politics and Political Change in Southeast Asia“, *American Political Science Review*, 1972, t. 66, nr. 1, p. 91–113.

⁶³ Mark S. Granovetter, „The Strength of Weak Ties“, *American Journal of Sociology*, 1973, t. 78, nr. 6, p. 1360–1380.

⁶⁴ Edward C. Banfield, *The Moral Basis of a Backward Society*, Glencoe: The Free Press, 1967.

jog būtent jungiantieji tinklai, pagrįsti ryšiais tarp mažai pažįstamų ir nebūtinai panašių į tave žmonių, yra pilietinės visuomenės pagrindas, o užsidaryti linke siejantieji ryšiai skatina vidinį grupės solidarumą, tačiau gali sukelti antagonizmą kitų grupių atžvilgiu. Tačiau abu ryšių tipus jis įvardijo skirtingomis pozityvų socialinį poveikį galinčiomis generuoti socialinio kapitalo formomis⁶⁵.

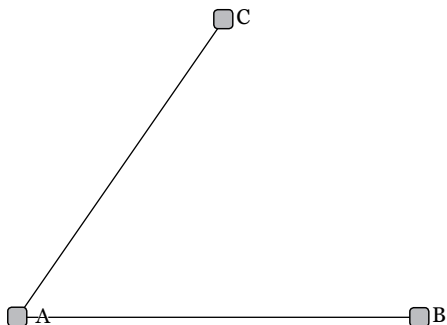
Granovetterio žymusis straipsnis apie silpnųjų ryšių galią laikomas atraminiu tekstu socialinių tinklų analizėje. Anot jo, ne stiprieji, o silpnieji ryšiai iš tiesų laiko visuomenę kartu. Per silpnuosius ryšius greičiau sklinda informacija ir inovacijos, jais remiantis suorganizuojami socialiniai judėjimai, o stiprieji ryšiai veda prie visuomenės fragmentacijos. Kodėl taip yra? Stipriais ryšiais jis įvardija emociškai stiprius intymius ryšius (giminystės, draugystės) ir daro prielaidą, jog jiems palaikyti išsekvojama daug laiko. Dėl to Granovetteris teigia, jog situacijoje, kai A ir B yra susiję stipriu ryšiu (žr. 1 pav.), o A taip pat turi stiprų ryšį su draugu C, labai mažai tikėtina, kad C ir B bus nepažįstami, t. y. tarp jų nebus jokio ryšio. Specialiai sutirštindamas spalvas jis tokią santykių konfigūraciją pavadino „uždraustą triadą“, t. y. teoriškai neįmanoma struktūra. Tai, anot Granovetterio, įrodo, kad stiprieji ryšiai niekada negali būti tiltu (*bridge*) – ryšiu, kuris yra vienintelis kelias tarp dviejų kitų taškų. Vadinasi tiltai, kurie susieja skirtingas visuomenės grupes, tegali būti tik silpnieji ryšiai, nes stiprieji ryšiai linke užsisklęsti.

Šią idėją toliau išplėtojo Ronaldas Burtas, įvedęs į socialinių tinklų analizės žodyną „struktūrinių skylių“ (*structural holes*) sąvoką⁶⁶. Socialinis kapitalas, anot jo, glūdi struktūrinėse skylėse, tiksliau, galimybėje jas peržengti. Struktūrinė skylė yra tarpas tarp nesusijusių socialinių veikėjų ar socialinių grupių, turinčių skirtingus, nedubliuojančius vienas kito (*non-redundant*) informacinius išteklius. Panašiai kaip ir Granoveteris, Burtas mano, jog tankiuose tinkluose ryšiai turi daug mažesnę vertę negu išskydusiuose, kadangi tankiame tinkle naujas ryšys yra perteklinis, neatnešantis jokios naujos informacijos ar naujų žmogiškųjų išteklių. Taigi socialinis kapitalas, anot Burto, yra tarpininkavimo (*brokerage*) galimybių arba progų tarpininkavimui funkcija⁶⁷. Juo daugiau struktūrinių skylių, t. y. juo retesni tinklai, juo daugiau socialinio kapitalo.

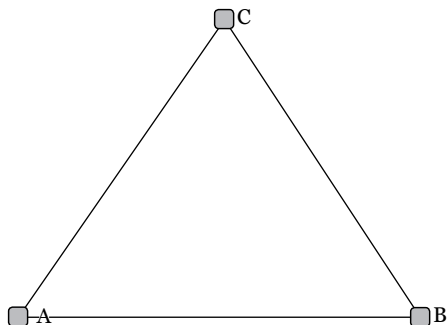
⁶⁵ Putnam, 2000.

⁶⁶ Ronald S. Burt, *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, Cambridge: Harvard university press, 2009.

⁶⁷ Ronald S. Burt, „Structural Holes Versus Network Closure as Social Capital“, in: Nan Lin, Karen S. Cook, Ronald S. Burt (eds.), *Social Capital: Theory and Research*, New York: Aldine de Gruyter, 2001, p. 31–56.

1 pav. Granovetterio „uždraustoji triada“

2 pav. Užsisklendusio trijų veikėjų tinklo struktūra

Ši idėja, kaip pastebi ir pats Burtas, iš esmės prieštarauja tam, ką teigia vienas iš socialinio kapitalo koncepcijos pradininkų Jamesas Colemanas. Priešingai nei Granovetteris ir Burtas, Colemanas tvirtina, kad socialinis kapitalas glūdi uždaroje arba užsisklendusioje tinklų struktūroje (žr. 2 pav.). Anot jo, tinklų užsklęstumas (*closure*)⁶⁸ yra socialinio kapitalo prielaida, nes tik užsisklendusiuose, o ne atviruose tinkluose veikėjai gali kontroliuoti vienas kito įsipareigojimus ir reputaciją ir pasiekti tarpusavio pasitikėjimą⁶⁹.

Matome, jog esama kelių svarbiausių ryšių ir jų struktūrų ypatybių, kurios gali lemti socialinio kapitalo išteklius visuomenėje: tai ryšių stiprumas, jų hierarchiškumas ir užsklęstumas. Šios savybės formuoja skirtingo tipo tinklus. Dvi svarbiausios tinklo savybės yra centralizacija, susijusi su ryšių hierarchiškumu – nelygiavertėmis skirtingų veikėjų pozicijomis tinkle, ir tankumas, kuris savo ruožtu susijęs su ryšių stiprumu ir užsisklendimu. Šioje knygoje ir mėginsime patikrinti, kurios iš šių ypatybių ar jų kombinacijų yra būdingos sisteminiams ir nesisteminiams sovietmečio Lietuvos nematomosios visuomenės tinklams, ir kokią socialinę vertę jos kuria.

Kaip tirti tai, kas nematoma? Duomenys ir metodai

Užmojis tirti „nematomą visuomenę“ iš karto susiduria su metodologine problema – kaip tirti tai, kas nematoma? Tai, kas buvo slepiama nuo režimo akių, dažnai

⁶⁸ Lietuviškame Colemano knygos vertime vartojama sąvoka „uždarumas“, tačiau mūsų kontekste „tinklų uždarumas“ gali skambėti klaidinančiai – kaip nenoras priimti naujų narių, todėl buvo pasirinkta *closure* versti į užsklęstumą.

⁶⁹ Coleman, *op. cit.*, p. 28–285.

lieka paslėpta ir nuo tyrėjų. Neformaliųjų tinklų pėdsakų taip lengvai neaptiksime nei sovietinėje spaudoje, nei oficialiuose dokumentuose. Kai ką, be abejo, galima rasti KGB veiklos dokumentuose, tačiau tik tai, kas išlikę, ir tik tai, kas buvo užfiksuota. O kaip tirti tai, kas nebuvo pamatyta arba ko nebuvo norėta pamatyti?

Į metodologines sovietmečio tyrimų problemas jau seniai atkreiptas istorikų dėmesys⁷⁰. Nemažai archyvinės medžiagos yra sunaikinta, daugelis rašytinių šaltinių yra mažai informatyvūs arba net klaidinantys dėl melagingo pačios sovietinės sistemos pobūdžio – oficialūs dokumentai dažnai būdavo iškraipomi, spauda ir kita oficialioji žiniasklaida rodė tik tai, kokia turėjo atrodyti visuomenė, o ne tai, kokia ji buvo iš tiesų. Siekdami apgauti režimo institucijas fiktyvias ataskaitas rašė arba neteisingus parodymus duodavo ir organizacijų vadovai ar pagrindžio dalyviai⁷¹.

Šiek tiek lengviau yra su neformaliais sisteminiais tinklais, kurie nebuvo persekiojami: galima rasti nomenklatūros veikėjų asmeninių dienoraščių, užrašų, leidžiančių rekonstruoti tarpusavio ryšius arba tokius ryšius fiksuojančių nuotraukų (pavyzdžiui, LKP CK antrojo sekretoriaus Valerijaus Charazovo *Melsvasis sąsiuvinis*, nomenklatūros medžiotojų būrelių nuotraukos, naudojamos Sauliaus Grybkausko parašytuose skyriuose). O pasislėpti nuo režimo akių siekusioji pagrindžio visuomenė stengėsi nelaikyti nieko, kas gali tapti įkalčia prieš juos pačius ir jų bendražygius – nerašė arba sunaikindavo dienoraščius, nuotraukas, užrašus. Tiesa, esama ir išimčių – antai publikuota visa serija sovietmečiu rašytų ir slėptų Lietuvos laisvės lygos įkūrėjo, pagrindžio leidinių leidėjo Antano Terlecko dienoraščių⁷².

⁷⁰ Pavyzdžiui: Arūnas Streikus, „Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: Šaltinių keliamos problemos“, *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 75–83.

⁷¹ Pavyzdžiui, kaip pasakoja politinis kalinys, žygeivis Vidmantas Povilionis: „Užsiantspauduodavom, kad Lenino keliais [keliausim], ir Lenino kažkelintos metinės. Ir kad įliptume be bilieto į traukinį, tai užkompostiruot paprašydavom tokį lapuką, kuris lietuviškai parašytas, kažkoks antspaudas, kad čia Lenino keliu jaunimas eina, prašome palaikyti. Dar komposterį tie tikrintojai nežinodavo, ką su juo daryti, mes įsilauždavome į tą vagoną ir važiuodavome sau. Nors vietų nebūdavo, į trečią aukštą užlipi ir važiuoji sau, batus po galva pasidėjęs ant trečios lentynos. Tai visokių ten aferų mes darydavome. Bet jeigu kas nors irgi pažiūrėtų, [kaip] istorikai dabar skaito bylas, jie skaito bylas tardymų ir viską rašo: „šitas pasakė taip, šitas pasakė taip“. Tai niekas taip nepasakė. Šitie, kurie tardė, žinojo, ko nori, ir norėjo išspausti, o tie, kurie atsakinėjo, tai melavo viską, ką gali meluoti ir kaip galima išsukti. Tai jeigu tu to neįvertini, tai čia irgi. Jeigu dabar sakys – va, vaikščiojo Lenino keliais. Nevaikščiojom mes jokiais Lenino keliais, juokėmės ir viskas“, *Interviu su Veronika Povilioniene ir Vidmantu Povilioniu*, 2010 17 19, *Nematomos sovietmečio visuomenės archyvas* (toliau – NSVA), nr. V95.

⁷² Antanas Terleckas, *25-ieji Lietuvos okupacijos metai: Rezistentų dienoraštis*, Kaunas:

Pagrindinis šios knygos duomenų šaltinis yra sakinė istorija (*oral history*) – pusiau struktūruoti ar nestruktūruoti biografiniai interviu. Analizei buvo naudojami ne tik per šimtą projekto „Nematoma sovietmečio Lietuvos visuomenė: neformaliųjų sisteminių ir nesisteminių tinklų skirties peržiūra“ metu atliktų interviu, tačiau ir ankstesni (2001–2011 m.) pačių projekto dalyvių ir kitų tyrėjų įrašyti pokalbiai, kurie sutvarkyti, susisteminti ir sudėti į Nematomos sovietmečio visuomenės archyvą (NSVA), saugomą Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute⁷³. Iš viso šiame archyve sukaupta apie 500 interviu, kurie sudarė pagrindinę šio tyrimo medžiagą.

Sakinė istorija kaip metodas ir disciplina Vakaruose įsitvirtino po Antrojo pasaulinio karo, o Lietuvoje dar tik po truputį skinasi kelią, daugiausia tarp naujosios kartos istorikų. Pastaruoju metu išleista keletas reikšmingų sovietmečio tyrimams aktualių pokalbių rinkinių⁷⁴. Vis daugiau svarstoma apie sakinės istorijos privalumus, trūkumus ir panaudojimo galimybes⁷⁵.

Kaip pastebi Aurimas Švedas, vienas sakinės istorijos privalumų – galimybės susikurti „idealų“ šaltinį – išklausti to, ko reikia konkretaus tyrimo tikslams⁷⁶. Tai ypač aktualu mūsų tyrimui, norint rekonstruoti socialinius tinklus pritaikant pilno tinklo analizę, nes tam reikalinga žinoti visų tinklo dalyvių ryšius su kitais tinklo nariais. Kitas ne mažiau mums svarbus sakinės istorijos privalumas – galimybė sužinoti apie neformalias gyvenimo sovietmečiu praktikas, nepalikusias jokių rašytinių pėdsakų.

Tačiau sakinė istorija turi ir trūkumų. Viena problema, kad socialinė atmintis yra konstruojama, ją neišvengiamai veikia dabarties įvykiai ir naujos pra-

Judex, 2006; Idem, *Rezistento dienoraštis, 1966 metai*, Vilnius: Naujoji matrica, 2008. Dienoraščiais ir laiškais grįsta ir jo prisiminimų knyga: *Laisvės priešaušryje: Rezistento prisiminimai, 1970–1986*, Vilnius: Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2011.

⁷³ Plačiau žr. <http://www.visuomenesovietmeciu.tspmi.vu.lt/kaip-naudotis-tyrimu-duomenubaze>.

⁷⁴ Dalia Marcinkevičienė, *Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai: Biografiniai Lietuvos moterų interviu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007; Rimantas Kmita (sud.), *Nevienareikšmės situacijos: Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Valdemaras Klumbys (sud.), *„Kažkas tokio labai tikro“: Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos*, Vilnius: Aukso žuvis, 2015.

⁷⁵ Gerą apžvalgą žr. Loreta Jakonytė „Ieškant neužrašyto – sakinė istorija literatūros tyrimuose“, in: Kmita, *op. cit.*, p. 17–30; taip pat plg: Tomas Vaiseta, „Du radikalieji klausimai: Po tarptautinės konferencijos apie sakinės istorijos taikymą sovietmečiui tirti“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, nr. 6, p. 415–417.

⁷⁶ Aurimas Švedas, „Sakinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2010, t. 26, p. 148–161.

eities interpretacijos. Dažnai daroma prielaida, kad žmonės savo pasakojimuose apie sovietmetį norės pasirodyti „geresniais“ nei buvo iš tiesų, t. y. kovojusiais prieš sovietų valdžią. Ši problema, ko gero, aktualiausia vertinant politinio ir kultūrinio elito atsiminimus – žmonių, kuriems ypač reikšminga vieša reputacija. Tačiau mūsų tyrime dažnai susidurdavome su priešinga tendencija – perdėtu kuklumu ir nenoru prisiimti jokių „rezistentų“ laurų.

Kita svarbi ir mūsų tyrimui itin reikšminga problema – gana didelis laiko tarpas nuo sovietmečio pabaigos. Daugelis mums rūpimų detalių, antai apie tuomet įprastas *blato* naudojimo praktikas, jau nuėjo užmarštin ir nebeįmanoma jų detaliam rekonstruoti. Be to, kaip pastebi Nerijus Šepetys, išsakyti pasakojimai įgauna savo gyvenimą ir kelintą kartą apklausiami žmonės jau perpasakoja savo istoriją, kuri ima vis labiau atitrūkti nuo tikrovės, o susikūrusi tam tikro pasakojimo tradicija jau veikia kitus pasakojimus⁷⁷. Nuo šio pavojaus mus gelbėja tai, kad didelė dalis tyrimo metu klausinėtų žmonių buvo kalbinti pirmą kartą ir tai, kad mums rūpi ne konkretaus žmogaus santykis su sistema ar jo „reputacija“, bet tam tikrų (gana menkai reprezentuotų) socialinių terpių veikimo būdai. Tikimės, jog tyrimo patikimumą leidžia pasiekti interviu gausa ir informantų įvairovė bei įdėmus ir atsargus jų pateikiamos informacijos vertinimas.

Interviu gali suteikti informacijos apie konkrečias specifines nematomos visuomenės terpes ar praktikas, tačiau naudojant kokybinius duomenis nuolat išskyla išvadų generalizacijos galimybių klausimas. Kokiu mastu galima apibendrinti iš kokybinio tyrimo ryškėjančias tendencijas? Kokią dalį sovietmečio visuomenės jos reprezentuoja? Ar atlikę šimtą ar kelis šimtus interviu galime kažką pasakyti apie visą sovietmečio visuomenę?

Kiekybinius apibendrinimus apie sovietmečio visuomenę leistų daryti tik reprezentatyvi apklausa. Tačiau čia susiduriame su dar didesniais metodologiniais iššūkiais. Ar įmanoma apčiuopti sovietmečio patirtis apklausos būdu po 25 metų? Jeigu ne, kokių esama geresnių alternatyvų? Galbūt tam tikrų duomenų galėtų suteikti sovietmečiu pradėtos vykdyti sociologinės apklausos. Sociologiniai tyrimai Lietuvoje pradėti daryti jau XX a. septintame dešimtmetyje. 1965 m. Vilniaus universitete įsteigta sociologinių tyrimų laboratorija, beveik tuo pat metu Mokslų akademijoje įkurtas Filosofijos, sociologijos ir teisės skyrius, vėliau įmonėse ir organizacijose pradėtos steigti socialinės tarnybos, įsteigti socialinių tyrimų kontrolės centrai⁷⁸. Galbūt šių institucijų rinkta medžiaga galėtų suteikti tam tikrų

⁷⁷ Šepetys, *op. cit.*

⁷⁸ Valdas Pruskus, „Sociologija sovietmečio Lietuvoje: valdžios požiūrio kaitos aplinkybės ir

žinių apie sovietmečio visuomenės nuostatas, tačiau jų duomenų patikimumas reikalauja atskirų didelių tyrimų, kurių Lietuvoje iki šiol nėra daryta.

Atsižvelgiant į neišvengiamas metodologines problemas ir galimą kritiką, vis dėlto buvo nuspręsta pamėginti kiekybiškai apčiuopti Lietuvos visuomenės santykį su sovietine sistema ir (ne)sisteminio elgesio praktikas, tiriant dabartines žmonių sovietmečio refleksijas anketinės apklausos būdu. Reprezentatyvi 45 metų ir vyresnių Lietuvos gyventojų apklausa buvo atlikta 2014 m. liepą, tyrimo imtis – 1009 respondentai⁷⁹. Apklausoje ypač daug dėmesio buvo skirta *blato* ir kitų ekonominio „nepaklusnumo“ praktikų paplitimui, buvo tiriamas dalyvavimas nesisteminėse veiklose ir jų rizikingumo vertinimas, o panaudojant semantiinių diferencialų metodą buvo bandoma užgriebti giluminį ir nebūtinai reflektuotą asmeninį žmogaus santykį su sovietmečiu.

Knygos struktūra

Knyga padalyta į tris dalis ir dešimt skyrių. Pirmojoje dalyje sprendžiamas klausimas, kas yra sovietinė ir kas nesovietinė visuomenė, ką reiškia būti sistemos dalimi ir ar/kaip galima iš jos ištrūkti. Pirmas skyrius pradedamas nuo diskusijos su Yurchaku, ar ir kur sovietmečiu įmanoma ieškoti nesovietiško apraiškų, po to, pasitelkiant giluminių interviu ir kiekybinės apklausos duomenis, žvelgiama į žmonių patirtis, rodančias, jog išvengti sovietinės indoktrinacijos poveikio buvo įmanoma tik patekus į alternatyvias socialines terpes.

Kituose pirmosios dalies skyriuose klausimas apie (ne)sovietiško ribas sprendžiamas imantis pačių sudėtingiausių, ribinių atvejų, kur ta skirtis mažiausiai aiški, nagrinėjimo. Antrame skyriuje gilinamasi į nerimastą ir sudėtingą Vilniaus senamiesčio vadinamojo „Bermudų trikampio“ jaunimo gyvenimą, tenykščių žmonių susvetimėjimą su sovietine tikrove ir savasties ilgesį. Trečiame skyriuje analizuojami du skirtingi ištrūkimo iš režimo akiračio būdai – veikimas slapta (pogrindyje) ir kamufliažinės taktikos, sąmoningai klaidinant varžovą. Šiame skyriuje siekiama išsiaiškinti, ar ir kuo kamufliažinis veikimo būdas skiriasi nuo vieno esminiu laikomo *homo sovieticus* bruožų – dviveidishko elgesio. Galiausiai ketvirtajame skyriuje klausama, ar nesovietiniu elgesiu galima laikyti „ekonominio nepaklusnumo“ praktikas – kombinavimą, spekuliaciją ir apsirūpinimą deficitiniais ištekliais naudojantis *blato* ryšiais. Anali-

siekiai (1960–1989)“, *Mokslo ir technikos raida / Evolution of Science and Technology*, 2009, nr. 1, p. 60–73.

⁷⁹ Apklausa VU TSPMI užsakytu atliko UAB „Spinter tyrimai“.

zė parodo, kad šios praktikos buvo įsitvirtinusios kaip neatskiriama sovietinės sistemos dalis.

Aptarus sudėtingiausius (ne)sovietiško ribų klausimus, antroje ir trečiojoje dalyje imamas neformaliųjų tinklų struktūros analizės. Antroji dalis skirta nesisteminiam, o trečioji – sisteminiams tinklams. Penktame knygos skyriuje gilinamasi į pagrindžio spaudos leidėjų tinklų struktūrą. Pasitelkiant socialinių tinklų analizės įrankius ir slaptųjų tinklų teorijos įžvalgas, aiškinamasi, kokios tinklų ypatybės nulėmė skirtingą leidinių gyvavimo sėkmę: kiek (de-)centralizuotas ir kiek tankus turi būti tinklas, kad sugebėtų ir likti nepastebėtas, ir efektyviai veikti. Šeštame skyriuje gilinamasi į viešų ir masinių, bet nesisteminį etnokultūrinio sąjūdžio organizuotų akcijų mobilizacinį mechanizmą – kaip jos buvo suorganizuotos ir kokios tinklo struktūrinės ypatybės gali paaiškinti jų sėkmę. Paskutiniame šios dalies skyriuje nagrinėjama kitokio tipo nesisteminė akcija – 1977–1978 m. inteligentijos suorganizuota senamiesčio paveldo gelbėjimo istorija, tapusi savita opozicinių nuostatų vienijamos kultūrininkų terpės „nepaklusnumo“ mokykla.

Trečioji dalis skirta kitam nematomosios sovietmečio visuomenės dėmeniui – neformaliesiems tinklams, veikusiems sistemos viduje. Aštuntame skyriuje gilinamasi į LKP CK pirmojo sekretoriaus Petro Griškevičiaus asmeninio tinklo struktūrą aiškinantis, kiek neformalūs nomenklatūros santykiai Lietuvoje atspindi patrono ir kliento ryšių struktūrą, o kiek jie gali būti paaiškinti rusiškoju *kru-govaja poruka* konceptu. Devintame skyriuje toliau gilinamasi į neformaliuosius nomenklatūros santykius, rekonstruojant nomenklatūrinių medžiotojų būrelių sudėtį ir narių tarpusavio ryšius. Dešimtame skyriuje pereinama prie *blato* tinklų struktūros analizės, aiškinantis, kokiais – stipriaisiais ar silpnaisiais ryšiais buvo grįsti aprūpinimo tinklai, kiek jiems buvo būdingas tarpusavio pasitikėjimas ir kokių pozityvių ar negatyvių pasekmių dabatinei visuomenei turi *blato* praktikų paplitimas sovietmečiu.

Galiausiai išvadiniame knygos skyriuje atsakoma į klausimą, kur slypi skirtumas tarp sisteminių ir nesisteminių sovietmečio tinklų ir kodėl vienos socialinio kapitalo formos veda prie visuomenei naudingų, o kitos – prie pragaištingų pasekmių. Čia atskleidžiama „savųjų“ fenomeno sovietmečio visuomenėse prigimtis ir išryškinama alternatyviųjų diskursyviųjų bendrijų svarba, nusakomi skirtingi „gyvenimo tiesoje“ būdai. Grįžtant prie sociologijos klasiko Georgo Simmelio įžvalgų, daroma skirtis tarp asmeninę naudą ir bendrąją naudą didinančio tarpininko vaidmens ir apibrėžiama sovietinių visuomenių specifiką įvardijanti „amoralaus draugiškumo“ sąvoka.